

SZÉNÁSI ÉVA

A megújulás keresése

Henri Bergson és Guglielmo Ferrero egy-egy levele Georges Sorelhez

Az első világháború problematikája kirobbanásától kezdve élénken foglalkoztatta az európai értelmiséget, melynek korabeli írásai, egymás közötti levelezése vagy naplója alapján rekonstruálható az a speciális szellemi állapot, amely a világháború idején az európai intelligenciát jellemezte. A haza védelmének jelszava alatt meginduló háború ugyanis viharos gyorsasággal nemzeti egységet teremtett, és csak kevesen érezték még ekkor a katasztrófa veszélyét.

Ilyen értelemben fontos kor- és eszmetörténeti dokumentumnak tekinthető az itt közlésre kerülő és mindeddig publikálatlan két levél, amelynek eredeti példányaikat a Genfi Egyetemi és Városi Könyvtár levéltára őrzi. A levelek - amelyek -, a korszak két prominens gondolkodójától, a filozófus Henri Bergsontól és a történész Guglielmo Ferrerótól származnak, és egymáshoz viszonylag közeli intervallumban 1919 és 1921 között íródtak.* Címzettje pedig a kor sokat vitatott gondolkodója, Georges Sorel, aki az európai értelmiségnek ahhoz a csoportjához sorolható, aki mindig megőrzött bizonyos szellemi függetlenséget a történelmi-politikai események megítélésében. A két levél közös vonása továbbá – mint az a Bergson levélben a finom célzásokból, illetve a Ferrero levél esetében a világos és egyértelmű megfogalmazásokból kiderül – az, hogy egyiknek a szerzője sem ért egyet maradéktalanul Sorel nézeteivel és álláspontjával.

Általában elmondható, hogy a levelezés privilegizált helyet foglalt el Sorel életében és fontos adalékokkal szolgál életműve megértéséhez is, főként olyan alkotó periódusaiban, mint amilyen a világháború és az azt követő időszak, amikor egyébként rendkívül keveset publikált. Francia szindikalista barátain – a tanítványának tekintett Paul Delesalle-on és Édouard Berthen – kívül állandó levelező kapcsolatban állt többek között Vilfredo Paretoval és Benedetto Croceval, akiehez szoros baráti szálak is fűzték.

Ugyanakkor az itt szereplő levelek egy tágabb összefüggésbe is elhelyezhetők: háttérüket, mint utaltunk rá, a háborús konfliktus, a háború okozta trauma és az abból való kiútkeresés, az európai rendezés és az orosz forradalom problematikája alkotja. Jelentőségét pedig éppen az adja, hogy kifejezi egy szellemi elitnek a hozzáállását a kort foglalkoztató sorskérdésekhez. A háborús paradigma ugyanis egy egész nemzedék életét és élményvilágát meghatározó paradigmává válik. Az I. világháború más logikai összefüggésbe és történelmi dimenzióba helyezhető el, mint a 19. századi háborúk. Ma már tudjuk azt is, hogy egy európai tragédia első felvonása volt, amely jelentős mértékben átrendezte a politikai színteret. „Más volt a kor. A népek, akik 1914-ben beléptek a háborúba, még nem azonosak azokkal a demokratikus népekkel, akiket Benjamin Constant vagy Auguste Comte előzőleg leírt, és akik a szemünk előtt élnek a századvég gazdag Európájában, mindenek fölé helyezve az emberi életet, előnyben részesítve a jólét örömeit a katonai sorssal és a gazdagság hajszolását az áldozatvállalás haszontalan tündöklésével szemben. A katonák, akik harcba indulnak egymás ellen 1914 augusztusában, nem túlságosan szeretik a háborút. De elfogadják mint a nemzetek

* A levelek eredeti példánya más, még részben mindig publikálatlan Sorel kéziratokkal együtt a Genfi Városi és Egyetemi Könyvtár (BPU) kéziratgyűjteményének Sorel hagyatékában található. (Ms. fr. 1360) A genfi könyvtárban végzett kutatásaimat a Svájci Államszövetség ösztöndíja és az OKTA (T 023154) támogatása tette lehetővé. Egyben köszönettel tartozom Philippe Monnier úrnak, a könyvtár igazgatóhelyettesének a szövegek rekonstruálásában nyújtott segítségéért.

életétől elválaszthatatlan fatalitást és mint a bátorság és a patriotizmus tercpét, az állampolgári crény legvégső próbáját. (...) Ezeket a földműveseket, kézműveseket, munkásokat, polgárokat hazafiakként nevelték a családban és az iskolában. Egy olyan régi erkölcsi civilizációhoz tartoznak, amely számos arisztokratikus vonást megőriz a demokrácián belül. A katonai crény új igazolást nyert a nemzet szolgálatában¹ – írja François Furet a 20. század történelmi fordulót feldolgozó munkájában.

Sorel – mint ahogyan Ferrero is – megdöbbenéssel fogadja a háborút. „A világ, úgy látszik, még nem látott elég vért. Sohasem találkoztunk ennyi vérszomjival a kormányok és ennyi szervilizmussal a népek részéről, akik hagyják, hogy besodorják őket a háborúba, amelynek befejezése egyre távolabbra tolódik² – írja Crocénak egyik levelében. Az első világháborúval többszörösen is megváltozott a háború jellege és alapvető motivációi. Sorel nem véletlenül fogalmaz úgy, hogy a világháború levetkőzte és elvesztette az antik háborúk önfeláldozó jellegét, az antik harcos és a középkori lovag hősi típusa eltűnt, a háború „nagyüzemi jellegűvé” vált, industrializálódott és ezzel mechanikus jelleget öltött. Több, eddig publikálatlan írásában nagy figyelmet szentel az új harci fegyverek és technikai felszerelés szerepének és jelentőségének, annak a jelenségnek, hogy 1871 után Európa a haditechnika fejlődésének és a fegyverkezési versenynek egy kontinentális háborúban fizette meg az árát. Sorel észreveszi, hogy a háború a szabad embereket parancsnokuk abszolút hatalmának rendelte alá, és mintegy parancsra ölő automatákká alacsonyította őket. A háborús hadsereg ugyanis olyan társadalmi rendet képviselt, amelyben megnőtt az állami kontroll szerepe nemcsak a gazdaság, hanem az állampolgárok felett is.

Sorel két eltérő civilizáció harcaként, a latin és a germán világ küzdelmeként fogja fel a háborút. Ebben a harcban a franciák az „élveteg” latin individualizmust képviselik a legnemesebb római polgári crényekkel felruházott németekkel szemben, amely koncepció nem kis megdöbbenést váltott ki a nacionalizmustól és németellenességtől fűtött Franciaországban. Ezzel egy időben gyakran von párhuzamot különböző korok között, az antik és a modern civilizáció, Németország és Róma, az 1870 utáni kor és az első világháborút követő között. Nem véletlen, hogy általában az Európát feszítő válságperiódusokban és társadalmi megrázkódtatások idején nő meg az érdeklődés az antikvitás és a római birodalom bukása okainak vizsgálata iránt.

A grandiózus párhuzam az európai civilizáció válságaként megélt világháború és az antik világ összeomlása között Ferrerót is foglalkoztatta, sőt *Az ókori civilizáció bukása* címen külön művet is szentelt e kérdés tanulmányozásának, amelyben a Nyugat-Római Birodalom hanyatlásának okait elemezte. Szándéka szerint „a történelem és mechanizmusának megvilágítására” akarta „az antik történet tragikus sorsfordulóját korunk számára felidézni.”³ E munkájára inspirálóan hatott Sorelnek a *Ruine du monde antique* (Az ókori világ összeomlása) című, könyv alakban 1902-ben megjelent műve. Egy 1921. március 5-i levél tanúsága szerint Ferrero éppen e könyvvel kapcsolatban kívánt konzultálni Sorelrel, amely levélre Sorel a következőképpen válaszolt. „A modern kort fenyegető szerencsétlenségekről felsorolt következtetései különösen figyelmet érdemlőek. Annál is inkább, mert nálunk manapság csak optimistákkal lehet találkozni. Érdeklődéssel figyelem, hogyan mutatja be téziseimet az antik világ összeomlásáról. Több, mint húsz éve nem olvastam újra a könyvemet, és rendkívül hálás lennék, ha szakítana időt rá és megjelölné azokat a pontokat, amelyek a leginkább érdeklők.”⁴ Sorel koncepciója szerint a római birodalom elveszítette azokat a katonai erényeket és erkölcsi értékeket, amelyekre épült, és ez jelentős mértékben elősegítette a bukását. Ahogy

¹ Furet, François: *Le passé d'une illusion*. Paris, Robert Lafont – Calmann-Lévy, 1995. 51.

² Lettere a Benedetto Croce, 1915. szeptember 26. *Critica*, XXVII. 1929. 293.

³ Ferrero, Guglielmo: *Az ókori civilizáció bukása*. Budapest, Holnap Kiadó, 1993. 152. (a továbbiakban: Ferrero)

⁴ Lettres à Guglielmo Ferrero, 1921. március 5. In: Simonetti, Mario: Georges Sorel Guglielmo Ferrero fra „cesarismo” borghese e socialismo. *Pensiero Politico*, V. (1) 148.

a laikus állam veszített a hatalmából, előjogai úgy ruházódtak át a vallási államra, azaz az egyházra. A *Gondolatok az erőszakról* című fő művében pedig arra a következtetésre jut, hogy Rómát a kereszténység terjedése sem volt képes megmenteni a bukástól, mert „az egyház, a profán világ mélyreható reformja helyett, a profán világot utánozva maga is romlásnak indult. Felvette a birodalmi közigazgatás allűrjeit, és az egyházat részekre szabdaló frakciókat sokkal inkább a hatalomvágy, semmint vallási indíték fűtötte.”⁵ A barbár hódítók is hasonlóan jártak el, megijedtek önnön barbárságuktól, átvették a római közigazgatást és életstílust, ezáltal korrumpálódtak és „felfalta (őket) a városi civilizáció”. Majd több évszázadra volt szükség ahhoz, hogy egy új gazdasági fellendülés bontakozzon ki a feudalizmus idején.

Profetikus jóslatoktól sem mentes történelmi analízisében Ferrero is párhuzamot von a világháború politikai következményei – az európai monarchiák összeomlása és az orosz forradalom – valamint a Nyugat-Római Birodalom bukásának körülményei között. Megítélése szerint „Európa a huszadik század első harmadában ahhoz hasonló helyzetben van, mint amilyenben a Római Birodalom volt a harmadik század elején: két tekintélyi elv mérkőzik egymással, ezek egyikének sincsen megfelelő hatalma, és hiányzik a legfőbb állameszme, ami nélkül lehetetlen a tartós hatalom.”⁶ Közös a két szerzőben, hogy mindketten meglehetősen pesszimistán ítélik meg Európa jövőjét. A kialakult helyzetet egy régi értékrend, kulturális és szellemi örökség összeomlásaként írják le, amelyet kivetítenek az egész európai civilizáció válságára. „Elkeserít az óriási felbomlás, amelynek tanúi vagyunk, jóllehet megértem az okait és a szükségszérűségét. Mindenesetre kínos pusztulni látni egy civilizációt, amely hibái ellenére nagy dolgokat alkotott – hangsúlyozza Ferrero.”⁷ A háború anyagi és emberi áldozatain túlmenően Sorel élenként foglalkoztatja a szellemi értékek pusztulása. Egy Crocehoz írt levelében a háború következményeként fellépő „hosszú filozófiai depresszió veszélyé”-ről ír. Sorel már régebben is foglalkoztatta az erkölcsei válság problematikája, egyfajta tradicionális autoritás eltűnése, a szellemi és morális értékrend összeomlása. Mindezen értékek pusztulásáért egyre inkább a pénz és érdek motiválta társadalmakként jellemzett demokráciákat, köztük elsősorban az Egyesült Államokat teszi felelőssé.

De honnan jöhet a megújulás a nyugati civilizáció dekadenciájára, intellektuális és morális válságára? A megoldás tekintetében merőben eltér a levelezőtársak véleménye. Sorel számára nem kétséges, hogy a háború forradalomba, egy európai forradalmi hullámba torkollik: „a kérdés az, hogy melyik ország kezd a táncot. Azt hiszem, ki kell zárni Franciaországot, ahol a forradalmárok jól szervezett munkát találtak a hadiüzemekben. Általában azt gondolják, hogy Oroszország adhatja meg a jelet a nagy forradalmakra.”⁸ Az orosz forradalom cleinte az emberek szemében a béke esélyét képviseli a háború borzalmaival, a végtelen öldökléssel szemben. Ekkor még ugyanis csak kevesen számolnak magának a forradalomnak a borzalmaival. Kezdeti fenntartásai ellenére Sorel alapvetően pozitívan ítéli meg az Oroszországban zajló folyamatokat és „egy új korszak hajnalá”-t⁹ reméli tőle. Lenin mitikus személyné, ezen új éra főszereplőjévé magasodik, akiben egyszerre látja megtestesülni Robespierre megvesztegethetetlenségét és Nagy Péter politikai zsenijét. A szovjetekben pedig, számos anarchista gondolkodóhoz hasonlóan, „a demokráciával merőben ellentétes társadalmi szerveződés új elvé”-t¹⁰ véli felfedezni, amelynek alapján felépülhet egy új társadalom, a termelői társadalma.

Ferrero más utat keresett, és a *Az ókori civilizáció bukása* című könyvének tanúsága szerint a monarchikus államforma és tekintélyelv alapján képzelte el Európa megújulását. A népszu-

⁵ Sorel, Georges: *Gondolatok az erőszakról*. Budapest, Századvég, 1994. 85.

⁶ Ferrero: 149.

⁷ Az alábbiakban közölt levél. *Guglielmo Ferrero à Georges Sorel*, 1921. III. 10.

⁸ *Lettres à Mario Missiroli*, 1917. március 5. In: Sorel, Georges: „Da Proudhon a Lenin” e „L'Europa sotto la tormenta”. Appendice, Roma, Editioni di storia e letteratura, 1973. 613.

⁹ Sorel: *Post scriptum*. In: Matériaux d'une théorie du prolétariat. Paris – Genève, Slatkine, 1981. 53.

¹⁰ *Lettres à Paul Delesalle*, 1918. augusztus 26. Paris, Grasset, 1947. 166.

verénítás elvén alapuló demokratikus köztársaságban ugyanis a jakobinus diktatúra és az orosz forradalom példája nyomán nem talált elég garanciát a diktatórikus tendenciák kivédésére. Ferrero az európai civilizációra leselkedő legnagyobb veszélynek az orosz forradalmat ítéli. Összességében pedig a következőképpen foglalja össze az európai helyzetet: „a katasztrófa következményei tragikusak lennének, mert a káosz győzelme manapság bizonyos tekintetben sokkal gonoszabb dolgokat okozhatna, mint az ókorban. A harmadik században az állam és a civilizáció felbomlásának folyamata két uralkodó vallási irányzat – a pogányság és a kereszténység – körében játszódott le; ezek mindegyike szellemi, erkölcsi és – közvetve – állami téren is korlátozta bizonyos mértékig a törvényteleniséget. (...) De ez a politikai fejtelenség, amelyet minden tekintélyi elv Európára zúdítana, a történelem legteljesebb szellemi fejtelenségéhez vezetne. Minden párt vagy politikai csoport, ha forradalom árja rövid időre a felszínre dobna, azt hinné, hogy jogában áll az államot, az erkölcsi világnézetet, az esztétikai fogalmakat, a családot, a tulajdont – az egész világot – új elvek szerint átalakítani. Micsoda kotyvalék kerülne ki e boszorkányüstből! Elég Oroszországra pillantanunk, hogy fogalmat alkothassunk róla.”¹¹ Ferrero a későbbiek során sem távolodik el a demokrácia talajáról, és az itt közölt levélben is kíméletlen őszinteséggel leplezi le az orosz forradalom visszásságait.

A másik udvariasan tartózkodó levél Henri Bergsontól származik. Bergson a háború okozta társadalmi átalakulás tekintetében jóval optimistábban ítéli meg a helyzetet, mint Sorel. A Bergson – Sorel kapcsolat azonban sokkal régebbi keletű, mint ez az 1919-ben született levél. Tudjuk, hogy a század első éveiben Sorel buzgón hallgatta a francia filozófus óráit a Collège de France-ban. Bergson elmélete tulajdonképpen a Herbert Spencer-féle filozófia kritikája, így a pozitívizmust kíméletlenül bíráló Sorel mintegy természetes szövetségest találhatott a bergsoni filozófiában. Sorel már egy korai művében rövid, elismerő megjegyzést tesz a francia filozófusnak az *Essai sur les données immédiates de la conscience* (Tanulmány a tudat közvetlen adottságairól) című munkájáról, amely véleménye szerint forradalmasította a gondolkodást. „Ez a könyv alapvető jelentőségű; mint élterős fa emelkedik ki a kortárs filozófia sivár sztyeppéjéről”¹² – hangsúlyozza. 1907-ben pedig egy közel száz oldalas tanulmányban Sorel egyenesen a *Tiszta ész kritikájához* hasonlította a *Teremtő fejlődés* filozófiatörténeti jelentőségét. Az elismerés kölcsönös volt, ugyanis Bergson – aki ebben az időben egy kissé tanítványának is tekintette őt – intuíció-elméletének legtökéletesebb alkalmazását látta Sorel mítoszfeldfogásában. Bergson nyomán Sorel is tagadta, hogy az értelmi megismerés képes a valóság teljes megragadására. A francia filozófus olyan titokzatos régiókra irányította a figyelmét, amelyeket az értelem nem, csupán az intuíció képes felfogni. Ugyanakkor Sorel a későbbiek során bizonyos kritikái észrevételeket is megfogalmazott a bergsoni elmélettel kapcsolatban: nem fogadja el annak biológiai megalapozottságú vitalizmusát és intuicizmusát. „Azt mondtam, hogy Bergson filozófiájának a helyét a társadalmi kérdésekben kell keresnünk, de sohasem alkalmaztam a történelmi evolúcióra azokat a szempontokat, amelyeket a biológiai evolúcióra javasolt; például sohasem feltételeztem egy olyan életlen-dületet (élan vital), népi ösztönt, amely az emberiséget magasabb társadalmi formák felé vezet.”¹³

A levelek tanúsága szerint a fenntartás és a nézetkülönbség, mint ahogy a tisztelet és megbecsülés is, mindkét esetben kölcsönös volt.

¹¹ Ferrero: 153.

¹² Sorel: *D'Aristote à Marx*. Paris, Rivière, 1935. 167-168.

¹³ *Lettres à Édouard Berth*, 1911. május 5. In: Cahiers Georges Sorel, 1987. 5. szám, 153.

Párizs, rue d'Erlanger 31
1919. május 28.

Kedves Uram!

Mindenckelőtt szeretném megköszönni Önnek, hogy volt szíves elküldeni új könyvét, és egyben kifejezésére juttatom, mily érdeklődéssel olvastam ezeket a mindig szuggesztív és eredeti nézetekkel teli oldalakat.¹⁴ Pillanatnyilag túl vagyok terhelve munkával, így sajnos csak sejtébe és felületesen tudtam átfutni azokat. Újra el fogom olvasni, ceruzával a kézben, hogy czután az első adandó alkalommal élőszóban is megvitassam Önnel egynemely tézisét. Összességében optimistább vagyok, mint Ön. Már a háború előtt felfedeztem a társadalom *valamennyi* osztályában egy jó adag idealizmust, amely nagy dolgokhoz vezethetne, ha megfelelően irányítanák. A háború megerősített ebben a benyomásomban. De elismerem, számos alacsonyabb rendű próbálkozás lép fel ellene. Mindenesetre meglepődtem, hogy mennyi éles és mélyreható megfigyelés van abban, amit ír. Azzal, hogy gondolkodásra készítette az embereket, még azoknak is fegyvert adott a kezébe, hogy harcoljanak ön ellen, akik nem osztják a véleményét. Megismételve jókívánságaimat, fogadja nagyrabecsüléscmet.

H. Bergson

Viale Machiavelli, 7.
Firenze, 1921. III. 10.

Kedves Barátom!

Firenzében kaptam meg levelét, ahol most lakom, és nagy örömet okozott nekem. Számítok arra, hogy legközelebbi párizsi utam alkalmából meglátogatom és egy kicsit elbeszélgetek magával. Mindig van mit tanulnom öntől. Belemerültem a 4. század történelmének tanulmányozásába, mert a modern kor kedvet csinál a katasztrófák történetéhez. Az utóbbi időben újra elolvastam *Az ókori világ összeomlása* című könyvét, amelyről remélem, hogy beszélgethetünk egy kicsit a legközelebbi utam alkalmával. Tele van finom és mély megfigyelésekkel, de kétségeim vannak a szempontot illetően, amelyet az egész anyag áttekintéséhez választott.

Elkeserít az óriási felbomlás, amelynek tanúi vagyunk, jóllehet megértem az okait és a szükségszerűségét. Mindenesetre kínos pusztulni látni egy civilizációt, amely hibái ellenére nagy dolgokat alkotott. Úgy hallom, bízik az orosz forradalomban. Ha ez így van, irigylem Önt, mert ez legalább reményt ad. Számomra az orosz forradalom siralmas tréfa csupán, amelyben félkegyelműek, eszelősök és bűnözők ügyetlenül utánozzák azt, ami a legrosszabb volt a régi rendszerben, amelyet meg akarnak újítani. Mindez jelen pillanatban örülségnek, dühöngő erőszaknak és ostobaságnak tűnik. Honnan jön majd a megváltás?

Szívélyes üdvözléssel:

G. Ferrero

¹⁴ A könyv, amelyre utalás történik, a *Matériaux d'une théorie du prolétariat* (Tanulmányok a proletariátus elméletéről) című munka, amelyet megjelenése után Sorel elküldött Bergsonnak.